



Janusz Waliś¹

Kryzys węglowy lat 1898–1902 w Królestwie Polskim

Streszczenie

Artykuł analizuje kryzys węglowy w Królestwie Polskim w latach 1898–1902. Do-
prowadził on do pierwszego strajku generalnego na ziemiach polskich i był przejawem
niepokojów społecznych, które znalazły ujście w rewolucji 1905 r. Celem artykułu jest
poszerzenie wiedzy o kryzysach na ziemiach polskich, przedstawienie specyfiki
i przebiegu wspomnianego kryzysu węglowego oraz jego wpływu na gospodarkę i spo-
łeczeństwo Królestwa Polskiego. W związku z brakiem opracowań oraz dokumentów
archiwalnych dotyczących analizowanego zagadnienia artykuł opiera się w znacznej
mierze na materiałach prasowych. Omówione zostały przyczyny kryzysu, w którym
istotną rolę odegrała polityka celna Cesarstwa Rosyjskiego oraz pierwszy syndykat
powstały na ziemiach polskich. Następnie przedstawiono przebieg kryzysu z uwzględ-
nieniem odmiennej sytuacji wielkich miast oraz prowincji. Kolejnym istotnym elemen-
tem związanym z kryzysem były działania władz polegające na centralizacji zakupów
i próbach rozwiązań administracyjnych i prawnych mających złagodzić skutki niedostęp-
ności węgla na rynku. Na końcu artykuł omawia reakcje społeczne na sam kryzys, jak
i na próby przeciwdziałania mu. Omówione są reakcje zarówno grup przemysłowych, jak
i mas społecznych.

Słowa kluczowe: sprawa węglowa, Aleksander Imeretyński, Kongresówka, Kraj Nad-
wiślański, strajk generalny, Warszawa

The coal crisis of 1898-1902 in the Congress Kingdom of Poland

Abstract

The article analyzes the coal crisis that took place in the Congress Kingdom of Po-
land between 1898 and 1902, which led to the first general strike in the Polish lands and
was an element of social unrest that found its outlet in the revolution of 1905. The aim of

¹ Mgr Janusz Waliś, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Srebrnych Świer-
ków 12, 05-500 Julianów, e-mail: janusz.walis@gmail.com, nr ORCID: 0009-0006-
7329-6705.

the article is to expand knowledge about the crises in the Polish lands, to present the specificity, course and impact of the crisis on the economy and society of the Congress Kingdom of Poland. Due to the lack of studies and archival documents on the analyzed issue, the article is based largely on selected press materials. The causes of the crisis are discussed, in which the customs policy of the Russian Empire and the first syndicate established in the Polish lands played an important role. Then the article presents the course of the crisis, taking into account the differing situations of large cities and provinces. Another important element related to the crisis were the actions of the authorities consisting in the centralization of purchases and attempts at administrative and legal solutions to alleviate the effects of the scarcity of coal on the market. Finally, the article discusses social reactions to the crisis itself and attempted counteractions. Both the reactions of industrial groups and the reactions of the social masses are discussed.

Key words: Coal affairs, Alexander Imeretinsky, Congress Poland, Vistula Land, general strike, Warsaw

Wstęp

Węgiel jako podstawowe źródło ogrzewnicze w Królestwie Polskim, a w szczególności w jego większych ośrodkach miejskich z Warszawą i Łodzią na czele, zaczął zyskiwać na znaczeniu od około 1848 r. (Gajewski 1979: 198). Pod koniec XIX w. do mieszanki grzewczej wprowadzono także tzw. gaz węglowy wytwarzany poprzez spalanie węgla. Wcześniej gaz wykorzystywano prawie wyłącznie do oświetlania miast (Filipowicz 1902: 101–102, 107).

Rok 1848 stał się przełomowy, jeśli chodzi o rolę węgla w stolicy Królestwa Polskiego, ze względu na otwarcie połączenia kolejowego Warszawy z Żąbkowicami. Kolejną inwestycją, która przyczyniła się do tego, że węgiel okazał się podstawowym surowcem grzewczym dla Warszawy, było otwarcie w 1859 r. linii kolejowej z Sosnowca do Warszawy, łączącej bezpośrednio stolicę Królestwa Polskiego z największym w Królestwie Polskim zagłębiem węglowym – Zagłębiem Dąbrowskim. W wyniku uprzemysłowienia i rozwoju miast w ciągu następnych 20 lat od uruchomienia linii do Sosnowca dostawy węgla wzrosły z początkowych 15,5 tys. ton do 284,3 tys. ton i to tylko do samej Warszawy (Gajewski 1979: 205).

Przy szybkim i znacznym wzroście zużycia węgla w końcu XIX w. Warszawa stała przed poważnym kryzysem związanym zarówno z rosnącą ceną, jak i malejącą dostępnością surowca dla ludności miasta. Królestwo Polskie nie było jedynym obszarem w Europie, który doświadczył problemów z dostępnością lub wzrostem cen węgla w tym okresie.

Kryzys węglowy z lat 1898–1902 nie został szczegółowo opisany w literaturze przedmiotu, z wyjątkiem tekstu powstałego w jego trakcie (Filipowicz 1902: 97–181). Jeśli był przedmiotem zainteresowania badawczego w okresie późniejszym, to jako zagadnienie poboczne, poruszane przy okazji tematów związanych z rozwojem przemysłu w Królestwie Polskim. Lukę tę na swój sposób wypełnia niniejszy artykuł. Jego celem jest przedstawienie przyczyn oraz przebiegu kryzysu węglowego, a także reakcji nań strony rządowej i społeczeństwa. Ważnym aspektem jest również zbadanie specyfiki kryzysu i jego wpływu na społeczeństwo Królestwa Polskiego. Jest to istotne tym bardziej, że kryzys węglowy jest ściśle związany ze światowym kryzysem, który rozpoczął się od bankructwa dwóch spółek na giełdzie petersburskiej w 1900 r. i w pierwszej kolejności objął obszar państwa rosyjskiego, następnie rozprzestrzenił się na Europę Zachodnią i Amerykę, z czasem stał się podstawowym zagadnieniem badawczym w historii kryzysów na przełomie XIX i XX w. (Morawski 2003: 90–96).

Niestety kwerenda w archiwach polskich oraz rosyjskich okazała się mało owocna. W trudno dostępnych archiwach rosyjskich udało się zidentyfikować jeden dokument wspominający o kryzysie, jednak został on już opublikowany w 1971 r. w *Raporcie Warszawskich Oberpolicmajstrów (1892–1913)*. W odnalezionym w archiwach rosyjskich raporcie do cara za rok 1900 gubernator warszawski nie wspomniał o kryzysie węglowym, pisząc tylko o narastającym od 1900 r. ogólnorosyjskim kryzysie ekonomicznym (Рапорты... 1900 год, 1283-3-541: 1–5). W również znajdujących się w archiwach rosyjskich raportach do cara za lata 1897–1899 generał-gubernator warszawski także nie wzmiankuje o kryzysie węglowym. W raporcie za rok 1899 jest jedynie mowa o strajku generalnym, jednak w kontekście narastającej agitacji socjalistycznej, a nie problemów gospodarczych (Рапорты... 1897–1899, 1282-3-230: 7–8). Stan analizy kryzysu węglowego w Królestwie Polskim może być również związany z wybuchem wspomnianego już światowego kryzysu ekonomicznego w 1900 r., który dotknął głównie przemysł ciężki oraz hutniczy. Wobec skąpych materiałów archiwalnych podstawową bazę źródłową stanowi współczesna prasa Królestwa Polskiego i zakordonowa, w której pojawiły się liczne informacje i komentarze dotyczące sprawy węglowej, jak wtedy określano kryzys węglowy (Kempner 1900: 20–29). Dostępne źródła prasowe są szerokie. Na potrzeby artykułu oparto się na najciekawszych zdaniem autora fragmentach publikacji prasowych Królestwa Polskiego, jak i gazet zakordonowych poruszających w mniejszym lub większym stopniu kwestię kryzysu węglowego.

Przyczyny kryzysu

Pierwszym z czynników mających wpływ na wybuch późniejszego kryzysu węglowego były wprowadzone w 1877 r. cła, ustawicznie podnoszone aż do 1894 r.² W momencie kulminacyjnym osiągnęły poziom 1 kopiejki za pud³ węgla oraz 1,5 kopiejki za pud koksu niedostępnego w Zagłębiu Dąbrowskim, a niezbędnego w wielu gałęziach przemysłu (Jezierski 1967: 107–108). W założeniu cła ustanowione dla ochrony przemysłu w Królestwie Polskim miały się przysłużyć jego rozwojowi. Niestety, z upływem czasu raczej przyczyniły się do kłopotów niektórych jego gałęzi. Brak możliwości sprowadzenia taniego surowca w postaci wysokojakościowej rudy oraz taniego węgla spowodował na przykład zanik przemysłu maszynowego. W Królestwie Polskim w latach 1879–1894 wartość wytwarzanych dóbr spadła z 1 mln 80 tys. do 381 tys. rubli. Jednocześnie przemysł doniecki mający dostęp do wysokojakościowego węgla i taniej rudy, które znajdowały się w zagłębiu donieckim, zanotował tendencję odwrotną. Wartość dóbr wytwarzanych przez przemysł doniecki wzrosła z 557 tys. rubli w 1879 r. do 6 mln 183 tys. rubli w 1894 r. (Janowicz 1907: 57–59).

Wysokie cła na węgiel sprowadzany z zagranicy oraz wysokie opłaty liczone od wiorsty⁴ za przewóz węgla kolejami cesarstwa skutecznie wykluczyły węgiel śląski oraz doniecki jako konkurencję dla węgla z Zagłębia Dąbrowskiego. Odbiorcy węgla w Królestwie Polskim ze względu na zbyt wysoką cenę węgla z importu w przeważającej większości decydowali się na zakup tego surowca od rodzimych dostawców. Doprowadziło to do sytuacji, w której producenci węgla z Zagłębia Dąbrowskiego, w zasadzie posiadający monopol na handel nim w Królestwie Polskim, decydowali o jego podaży.

Następnym czynnikiem mającym istotny wpływ na wywołanie kryzysu węglowego w Królestwie Polskim było powstanie syndykatu czy też kartelu kopalń w Zagłębiu Dąbrowskim. Ten nieformalny związek stworzyło dziesięć spółek wydobywczych, z których pięć największych kontrolowało w sumie 86% produkcji węgla w Królestwie Polskim. Produkcję węgla kontrolowało zaledwie 20 kopalń, zaś pozostałe działki

² Podnoszenie cel zatrzymało dopiero podpisanie handlowego traktatu rosyjsko-niemieckiego, w którym zgodzono się na wzajemne zobowiązanie do niepodnoszenia cel przez okres dziesięciu lat.

³ Pud – jednostka wagi wynosząca w Imperium Rosyjskim 16,38 kg. Trzy pudy dawały cetnar, a dwa cetnary korzec.

⁴ Niemetryczna miara długości obowiązująca w Imperium Rosyjskim od 1835 r. W przeliczeniu na metry jedna wiorsta równała się 1066 metrom.

z potencjalnymi złożami zostały wykupione przez spółki i nie były eksploatowane, a przynajmniej od 1892 r. w Zagłębiu nie pojawiło się żadne nowe towarzystwo górnicze. Spółki wchodzące w skład kartelu już wcześniej pilnowały swoich interesów za pomocą zмовы cenowej, a powstanie syndykatu tylko ułatwiło im podnoszenie cen na produkowany przez nie węgiel (Filipowicz 1902: 134–135).

Kolejnej przyczyny kryzysu węglowego należy upatrywać w ograniczeniach transportowych, zarówno lokalnych jak i krajowych. Szczególnie słabo rozwinięta była infrastruktura transportowa w pasie przygranicznym (który w Rosji carskiej był dość szeroki). Sytuację pogarszały jeszcze znaczny wzrost popytu na węgiel w ostatnich latach XIX stulecia, wynikający z szybkiego rozwoju przemysłu oraz gwałtownej urbanizacji i powiązanej z nią modernizacji miast (Filipowicz 1902: 142).

Natomiast z pewnością do przyczyn wywołania kryzysu nie możemy zaliczyć ograniczonych możliwości wydobywczych przemysłu górniczego w Królestwie Polskim. Przeciętny górnik w Kongresówce wydobywał średnio rocznie więcej węgla niż górnik angielski, francuski i belgijski, a także więcej niż górnicy z Zagłębia Ruhry i Doniecka, a ustępował tylko nieznacznie w stosunku 372 do 360 ton rocznie górnikowi z Górnego Śląska (Filipowicz 1902: 118).

Kryzys

W 1897 r. rozpoczęły się kłopoty z zaopatrzeniem Królestwa Polskiego w węgiel i jego ceny znacząco wzrosły. Pojawił się również problem niemożności zastąpienia go innymi materiałami. Od ponad pół wieku największe miasta Królestwa Polskiego – Warszawa i Łódź nie były opalane drewnem⁵ i nie posiadały składów ani linii dystrybucji potencjalnego zamiennika. Dodatkowo od połowy lat 80. popularność zyskiwały bojle-ry i piece do centralnego ogrzewania budynków, wymagające paliwa węglowego. Choć nie były to urządzenia bardzo rozpowszechnione, to stosowanie ich przyczyniło się do wzrostu zapotrzebowaniu na węgiel. Kolejnym czynnikiem zwiększającym popyt na węgiel w Warszawie były miniciepłownie montowane od 1897 r. przy kompleksach budynków użyteczności publicznej, wśród których warto wymienić nowo po-

⁵ We Lwowie oraz innym dużych miastach na ziemiach polskich kryzys węglowy przybrał mniejsze rozmiary ze względu na nadal funkcjonujące tam składy drewna.

wstałą Politechnikę czy Szpital Dzieciątka Jezus (Gajewski 1979: 199–201).

Pierwsze dyskusje w prasie o dostępności i cenie węgla pojawiły się na przełomie 1897 i 1898 r. Cena węgla wzrosła tamtej zimy z około 70 do około 90 kopiejek za korzec⁶ (Filipowicz 1902: 106–107). Kulminacyjnym momentem był jednak rok 1900. W wyniku kryzysu ceny węgla w ciągu tego roku wzrosły dwukrotnie – z 80 kopiejek do 1,60 rubla za korzec⁷ (Jaros 1984: 9, 201–202; Filipowicz 1902: 118, 134; Janowicz 1907: 50). Zważywszy, że średnia miesięczna pensja robotnika w Cesarstwie Rosyjskim w 1900 r. wynosiła około 15,6 rubla, trzeba stwierdzić, że tak duży wzrost kosztów utrzymania musiał mieć znaczący wpływ na nastroje społeczne (Lychakov 2019: 23). W Warszawie średnie wynagrodzenie miesięczne było wyższe, wynosiło około 20 rubli miesięcznie, jednak na przykład robotnicy warszawscy pracujący w przemyśle rzecznym na Wiśle zarabiali mniej, bo od 8 do 10 rubli miesięcznie (Królikowski 2021: 236). W wewnętrznych raportach administracja rosyjska podawała podobne ceny węgla, choć wyrażone w przeliczeniu na pudy. Przed kryzysem węglowym pud węgla kosztował od 17 do 20 kopiejek, co dawało cenę za korzec około 1 rubla. Punktowo w czasie kryzysu cena węgla wzrastała nawet do 50 kopiejek za pud, czyli około 3 rubli za korzec. Według powyższych wartości w dobie kryzysu tona węgla osiągnęła cenę maksymalną ok. 30 rubli. Przyjmując, że co najmniej pół tony opału musiało zostać wykorzystane, aby utrzymać akceptowalną temperaturę na kilkunastu metrach kwadratowych robotniczej kwatery, łatwo obliczyć, że przeciętny warszawski robotnik musiał z czterech pensji zimowych półtorej przeznaczyć na opał (Kiepuska, Pustuła 1971: 26–29).

Problemy z ceną i dostępnością węgla nie dotyczyły tylko kwestii mieszkaniowej ludności, węgiel wykorzystywany był także przez przemysł lekki i ciężki oraz koleje. Cena węgla miała więc wpływ na cenę wszystkich produktów dostępnych na rynku. Ludność Królestwa Polskiego zużywała trzecią część dostępnego węgla (tab. 1).

⁶ Jednostka objętości, w której odmierzano węgiel, wynosiła około 128 litrów; w przeliczeniu na jednostki wagowe przyjmowało się, że daje to 100 kg węgla. W rzeczywistości waga wynosiła 98,28 kg.

⁷ Dziś do ogrzania mało unowocześnionym piecem nieocieplonego i nieuszczelnego domu o powierzchni 50 m² w starym XIX-wiecznym budownictwie potrzeba około 2,5 tony węgla na cały okres zimowy. Zakładając jakiejkolwiek wzrosty w jakości pieca etc., można przyjąć, że w 1900 r. potrzeba go było więcej.

Tabela 1. Rozkład wykorzystania węgla w Królestwie Polskim na początku XX w.

Table 1. Distribution of coal use in KP at the beginning of the 20th century

Podmioty wykorzystujące węgiel	Procent zużycia węgla
Przemysł	25%
Ludność	31%
Koleje	14,2%
Huty	14%
Eksport	10%

Źródło: Długoborski 1970: 161–163.

Kryzys węglowy w Królestwie Polskim szczególnie dotkliwie odbił się na przemyśle. O ile mieszkańcy Królestwa poza wielkimi ośrodkami miejskimi mieli przystosowane piece do opalania drewnem, o tyle dla przemysłu węgiel był podstawowym surowcem opałowym. Najbardziej skutki kryzysu węglowego odczuł przemysł hutniczy. Ponadto podwyżki cen i dostępność surowca wpłynęły także na przemysł maszynowy, szklany, przetwórczy, chemiczny czy wreszcie znacznie rozwinięty przemysł włókienniczy. W 1902 r. Tytus Filipowicz⁸ szacował, że tylko w 1900 r. ceny produktów pochodzących z powyższych gałęzi przemysłu wzrosły o około 10% w skali roku (Filipowicz 1902: 106–107).

Przyczyn trudności przemysłu w Królestwie Polskim możemy dopatrywać się również w sposobie ulokowania jego głównych ośrodków przemysłowych względem zaplecza surowcowego Kongresówki. Ze względu na lokalizację tych ośrodków konieczne było zaopatrywanie ich w węgiel drogą kolejową. Warszawa i Łódź poprzez Kolej Warszawsko-Wiedeńską mogły potencjalnie sprowadzać wysokojakościowy węgiel ze Śląska, który miał potencjał bycia konkurencyjnym źródłem zaopatrzenia w surowiec wobec Zagłębia Dąbrowskiego. Możliwy był także transport kolejowy z Doniecka, jednak opisane już wyżej cła i opłaty przewozowe spowodowały, że nieopłacalne ekonomicznie było sprowadzania węgla z zagranicy (Filipowicz 1902: 170).

⁸ Tytus Filipowicz ur. 21 listopada 1873 r., zm. 18 lipca 1953 r., socjalista, inżynier górnictwa, działający na terenie Zagłębia Dąbrowskiego już w 1897 r., późniejszy pierwszy minister spraw zagranicznych odrodzonej Rzeczypospolitej. Podpisany na telegramie notyfikującym powstanie niepodległego Państwa Polskiego wraz z Józefem Piłsudskim. Działacz społeczny i urzędnik państwowy.

Reakcje władz

Zarząd Królestwa miał świadomość narastającego problemu społecznego z tytułu kryzysu węglowego i próbował przeciwdziałać temu poprzez subsydia i przepisy blokujące ceny. Rząd za wzrost cen węgla oraz braki w zaopatrzeniu obwiniał hurtowników warszawskich, i to na nich spadły największe represje. W komunikatach strony rządowej w początkowym stadium kryzysu brakuje odniesienia do problemów związanych z niewystarczającą produkcją węgla w Królestwie Polskim. Rząd nie widział, bądź też nie chciał widzieć, winy kartelu zrzeszającego producentów węgla z Zagłębia Dąbrowskiego, opisywanego szeroko we współczesnej prasie. Próba rozwiązania kryzysu były zakupy dokonywane bezpośrednio z kopalń. W swoich raportach oberpolicmajster warszawski Lichaczow informował, że pozwoliło to sprowadzić cenę węgla do stanu sprzed kryzysu, choć zakupy te nie zaspokajały popytu na surowiec całości populacji (Kiepuska, Pustuła 1971: 25–33).

Zakupy rządowe nie były działaniem wystarczającym, co stanie się jasne, gdy zwrócimy uwagę na produkcję węgla w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1896–1903⁹. Jak pokazuje tabela 2, w roku 1899 produkcja węgla spadła, na rynek nie trafiła wystarczająca ilość surowca, zważywszy na szybko rosnące zapotrzebowanie Królestwa Polskiego na węgiel.

Tabela 2. Wydobycie węgla kamiennego w Królestwie Polskim w latach 1896–1903

Table 2. Hard coal mining in the Kingdom of Poland in the years 1896–1903

Rok	Wydobycie w tys. ton
1896	3 667
1897	3 769
1898	4 092
1899	3 976
1900	4 129
1901	4 348
1902	4 411
1903	4 928

Źródło: Puś 1997: 103–105.

Niech dowodem wzrostu zapotrzebowania będzie fakt, że już pięć lat później, w roku 1903, w porównaniu do roku 1899 produkcja węgla wzrosła

⁹ W artykule analizowana jest tylko produkcja i zużycie węgla kamiennego, wynika to z pomijanego udziału węgla brunatnego w miksie energetycznym. Węgiel brunatny w maksimum osiągnął 3,3% udziału w ogólnym zużyciu węgla, zaś jego udział po 1900 r. nie przekraczał 0,5%.

o 25% i to w okresie poważnego kryzysu w przemyśle i hutnictwie, a więc dwóch obszarach odpowiedzialnych łącznie za ok. 40% zużycia węgla w Królestwie Polskim.

W związku z niewystarczającymi efektami działań podjętych na początku kryzysu rząd generała-gubernatora Królestwa Polskiego podjął decyzję o powołaniu w grudniu 1897 r. komisji do zbadania przyczyn kryzysu, mającej na celu przeciwdziałanie problemowi wysokich cen i dostępności węgla. Komisji przewodniczył ks. Aleksander Oboleński, zastępca ds. cywilnych generała-gubernatora warszawskiego. Po raz pierwszy komisja spotkała się w styczniu 1898 r. i postanowiła podzielić się na trzy sekcje: do zbadania zagadnień produkcji węgla, do opracowania programu wzmocnienia środków przewozowych oraz do zbadania potrzeb miasta Warszawy i ich zabezpieczenia (Redakcja I¹⁰ 1898: 4).

Po czterech miesiącach obrad w kwietniu 1898 r. odbyło się ostatnie posiedzenie komisji, na którym zostały zaprezentowane najważniejsze wnioski dotyczące kwestii związanych z produkcją i cenami węgla, usprawnieniem jego transportu z kopalń do odbiorcy miejskiego oraz potrzebami opałowymi Warszawy. Pierwsza podkomisja zapewniła, że produkcja Zagłębia Dąbrowskiego w zupełności wystarcza na pokrycie potrzeb krajowych, oraz poinformowała, że nieporozumienie między kopalniami a fabrykantami łódzkimi uległo dalszemu zaostrzeniu. Sprawa fabrykantów łódzkich zostanie szerzej omówiona przy okazji analizy reakcji społecznych. Ponadto komisja zaznaczyła, że najlepszą metodą na obniżenie cen węgla jest zwiększenie konkurencyjności, gdyż osiem zagranicznych przedsiębiorstw zarządza produkcją surowca w Królestwie Polskim. Tym samym po raz pierwszy w oficjalnym przekazie rządowym znalazła się analiza dotycząca zмовy producentów węgla z Zagłębia Dąbrowskiego. Padł również postulat skierowany do rządu o odebranie przedsiębiorcom licencji na nieużywane działki kopalniane. Pomimo protestu ze strony przedstawicieli kopalń postulat został przyjęty na posiedzeniu podkomisji. Kolejna podkomisja opracowała plan, według którego należało podstawić pod kopalnie więcej wagonów, a także zorganizować zakup nowych wagonów przewozowych, tak aby osiągnąć pożądaną dzienną liczbę minimum 850 wagonów przeznaczonych na przewóz węgla. Dodatkowo zalecano rozpoczęcie transportu węgla z kopalń już latem, nie czekając na okres zimowy. Miało to na

¹⁰ W związku z tym, że w XIX-wiecznych gazetach bardzo wiele informacji było podawanych bez ujawniania autora tekstu, jako pochodzących z korespondencji bądź z „miasta” – notki prasowe, które nie mają autorów, będą oznaczane jako notki od redakcji.

celu lepsze wykorzystanie możliwości przewozowych kolei oraz odciążenie ich w sezonie grzewczym. Natomiast trzecia podkomisja rekomendowała stworzenie składów węgla w Warszawie oraz podjęcie starań o obniżkę taryf na przewóz węgla latem i jesienią (Redakcja II 1898: 2).

Analiza problemu dokonana przez komisję wydaje się prawidłowa, jednak znaczna część z najbardziej wartościowych propozycji powstałych na kanwie tych analiz nie została zaimplementowana lub ich wprowadzenie stwarzało kolejne problemy. Wiemy, że zrealizowano postulat dotyczący budowy sieci składów węgla w Warszawie. Nie udało się natomiast zdywersyfikować produkcji węgla w Zagłębiu, jak również nie wrócono do pomysłu wykupu działek. Inaczej było z propozycją dotyczącą taryf, które były nawet tematem dyskusji w Petersburgu. Poza urzędnikami rosyjskimi brali w niej udział także przedstawiciele przemysłu warszawskiego i łódzkiego. Reprezentanci Królestwa Polskiego proponowali obniżenie taryf na czas miesięcy letnich, aby więcej surowca mogło napłynąć do miast, dzięki czemu byłyby lepiej przygotowane na zimę. „Kurier Warszawski”, wspominając o spotkaniu, uważał, że jedną z głównych przyczyn powtarzających się kryzysów węglowych jest właśnie niewystarczająco rozwinięty transport kolejowy, który latem był mało opłacalny ze względu na brak popytu, a zimą nie miał wystarczającej przestrzeni na liniach, aby w sposób zadowalający zaopatrzyć miasta (Redakcja III 1898: 1). Przewóz węgla latem miał też ułatwić gromadzenie zapasów zarówno przez „radę górnictwą”, jak i przez komisję specjalną zorganizowaną przez generała-gubernatora warszawskiego. Efektem dyskusji było spotkanie na przełomie lipca i sierpnia 1898 r. w Petersburgu w sprawie obniżki taryf kolejowych. Niestety, na spotkaniu władze rosyjskie podjęły decyzję o ostatecznym pozostawieniu obowiązujących taryf kolejowych (Redakcja IV 1898: 2).

Pierwszym wprowadzonym rozwiązaniem był zakup węgla z kopalń przez rząd gubernialny, a następnie przekazywanie go urzędnikowi rosyjskiemu, oberpolicmajstrowi Lichaczowowi, który jednocześnie był prezesem zarówno kuratoriów trzeźwości na całe Królestwo Polskie, jak i Towarzystwa Antyżebraczego. Za pośrednictwem tych instytucji węgiel miał być rozdysponowywany po cenie zakupu wśród społeczeństwa. Problem pojawił się jednak, kiedy z każdych dwóch wagonów, które nadjeżdżały do Warszawy, jeden znikał. Do towarzystw trafiała tylko połowa zamówionego przez rząd surowca, reszta zwyczajowo była rozkradana. Działania te ukróciło bezpośrednie zamawianie węgla przez wymienione wyżej instytucje. Kryzys jednak trwał i ostatecznie problemy z cenami węgla, jak i dostateczną aprowizacją społeczeństwa w su-

rowiec zakończyły się dopiero w 1902 r., wraz ze spadkiem zapotrzebowania na węgiel w przemyśle wynikającym z narastającego kryzysu ogólnorosyjskiego. Nawet przychylnie nastawiony do działań władz carskich „Dziennik Poznański”, chociaż podkreślał pozytywne aspekty działania ówczesnego generała-gubernatora księcia Aleksandra Imereyńskiego w temacie kryzysu, dodawał jednak, że w pracach rządu Królestwa Polskiego zapobiegającym kryzysowi węglowemu dochodziło do licznych nadużyć (Korespondent X.X. 1900: 1; Kiepuska, Pustuła 1971: 28).

Bardziej dosadnie działania władz podsumował Stanisław Krzemiński, autor wielu wartościowych listów informujących o sytuacji pod zaborem rosyjskim: „Rząd rosyjski niezmiennie łatwo rozstrzyga u siebie sprawy gdziekolwiek występujące pod postacią nieprzełamanych nieraz trudności. (...) Podgornikow¹¹ zwołał składników, kazał im odczytać postanowienie, żeby się nie ważyli sprzedawać węgla drożej niż po rublu i 15 kopiejek, i zagroził opornym wywiezieniem do Archangielska. I oto zawiła kwestya w pięć minut rozwiązana. Archangielsk i bat!” (Narrans 1899: 99).

Zakupy węgla przez generała-gubernatora, które przynosiły ulgę cenową, były optymalne tylko dla Warszawy, gdzie miasto miało poparcie rządu. To samo rozwiązanie już w Łodzi czy Lublinie nie funkcjonowało równie dobrze, a na prowincji nie funkcjonowało wcale. Ponadto cena zakupu węgla przez rząd nie była zdecydowanie niższa od ceny rynkowej. Komitet rządowy kupował węgiel po około 98 kopiejek za korzec, następnie odsprzedawał go do składów węgla za 1 rb. 17 kop. do 1 rb. 22 kop. Składy nie mogły natomiast sprzedawać węgla drożej niż po 1 rb. 30 kop. w Śródmieściu i po 1 rb. 35 kop. na Pradze. Dodatkową opłatą, która nie mogła przewyższać 10 kop. od korca, było wniesienie węgla do mieszkań. W taki sposób komisja rozdzielała dziennie około 25–35 wagonów, czyli do 3350 korców (Filipowicz 1902: 164–165).

W prasie pojawiały się głosy krytyczne wobec akcji prowadzonej przez rząd. Wytykano, że niewielką pociechą dla indywidualnych odbiorców węgla były ceny spadające okresowo do nawet ok. 86 kopiejek za korzec węgla sprzedawanego z wagonów zamawianych przez rząd do składów węglowych, skoro większość jego produkcji była przekierowywana przez kupców z Warszawy na prowincję, gdzie ceny były znacznie wyższe, oraz do zakładów przemysłowych, których nie obejmowały wspomniane regulacje. Przez to jego dostępność

¹¹ Następcą księcia A. Oboleńskiego na stanowisku pomocnika generała-gubernatora do spraw cywilnych.

w powyższej cenie była w Warszawie bardzo ograniczona (Redakcja V 1900: 2) (B.F. 1900: 2).

Władze były jednak z siebie zadowolone, jedyny wspominający o kryzysie węglowym w swoich raportach do cara oberpolicmajster Warszawy w sprawozdaniu za rok 1900 rok pisał o skutecznym rozwiązaniu kryzysu dzięki powołanej w 1899 r. komisji, informując o nim jako o sprawie rozwiązanej (Рапорты... 1900 год, 1283-3-541: 9–10).

Reakcje społeczne

Reakcje na kryzys węglowy zależne były od możliwości reagującej grupy. Bardzo dobrym przykładem reakcji przemysłu na kryzys była inicjatywa grupy łódzkich przemysłowców, którzy weszli w konflikt z producentami węgla i w następstwie tego utworzyli zrzeszenie mające na celu skuteczniejsze negocjowanie cen surowca. Kiedy ich negocjacje z krajowymi producentami węgla nie przyniosły rezultatu, przemysłowcy ci zdecydowali się dokonywać zakupu węgla na Śląsku, godząc się z ceną wyższą o około 6,6 rubla na wagonie węgla zwykłego i blisko 10 rubli na wagonie koksu (wagon – 220 cetnarów – ok. 10 ton). Przemysłowcy początkowo płacili wyższą cenę, aby nie dawać satysfakcji „syndykatu węglowemu”, jednak ostatecznie, gdy efekty tych działań okazały się niezadowolające, zdecydowali się wspólnymi siłami zakupić kopalnie pod Sosnowcem, aby mieć niezależny od „syndykatu” dostęp do surowca (Filipowicz 1902: 170).

Masy społeczne winnych kryzysu węglowego widziały przede wszystkim we właścicielach składów węgla i ich spekulacyjnych praktykach. Kiedy działania podjęte przez rząd nie przyczyniły się do poprawy sytuacji, a wręcz przeciwnie, warunki wielu grup społecznych uległy dalszemu pogorszeniu, doszło do pierwszych w historii Królestwa Polskiego masowych strajków.

Strajk generalny, zorganizowany przy udziale PPS głównie w odpowiedzi na kryzys, rozpoczął się w ostatnim dniu lipca 1899 r. w fabryce Hantkego. W ciągu kilku dni ogarnął większość przemysłu ciężkiego Warszawy, w tym wszystkie zakłady metalurgiczne miasta. Według szacunku PPS-u do strajku stanęło minimum 45 fabryk przemysłu ciężkiego w Warszawie (Malinowski 1911: 116). Natomiast w swoim raporcie do cara za 1899 rok generał-gubernator informował o 101 zakładach, w których doszło do strajku (Рапорты... 1897–1899, 1282-3-230: 7–8). Szacowana liczba uczestników strajku sięgała kilkudziesięciu tysięcy pracowników w przemyśle żelaznym, garbarskim, rymarskim, malar-

skim, włókienniczym, a także w zakładach kolejowych. Dodatkowo w zakładach w Pruszkowie i Markach strajkowało minimum 3 tys. robotników. Ponadto do strajku dołączyli szewcy i stolarze. Tak powszechny ruch strajkowy wywołał ogromne poruszenie we władzach Królestwa Polskiego oraz wśród przemysłowców. Reakcja była zdecydowana i ukierunkowana na zdławienie ruchu poprzez represje. W wielu zakładach robotnicy do pracy byli doprowadzani podstępem, a następnie siłą. Na miasto wysłano kozaków i żandarmerię. Po dziesięciu dniach strajk złamano w zasadzie bez ustępstw ze strony przemysłu w stronę pracowników. Strajk miał podłoże czysto materialne. Kryzys węglowy połączony z pomniejszym kryzysem mieszkaniowym w Warszawie doprowadził do znacznego wzrostu kosztów życia, przy równoczesnym zamrożeniu wynagrodzeń, co doprowadziło do społecznego wrzenia (Malinowski 1911: 108–117).

Konsekwencje strajku wynikającego z kryzysu i nieskutecznego przeciwdziałania jego konsekwencjom były o wiele szersze. Powszechny ferment strajkowy zwiększał swoje zasięgi aż do rewolucji 1905 r. Coraz silniejszy ruch społeczny stał się jednym z filarów sukcesu PPS Józefa Piłsudskiego.

Zakończenie kryzysu nastąpiło dopiero w 1902 r. na skutek wzrostu produkcji węgla w Zagłębiu Dąbrowskim i dzięki wyjątkowo ciepłej zimie. Ponadto rozwijający się ogólnoswiatowy kryzys w hutnictwie i produkcji żelaza spowodował spadek zapotrzebowania na węgiel w tych gałęziach przemysłu, co umożliwiło stabilizację cenową oraz odciażyło sieć transportową, pozwalając na zaspokajające popyt dostawy do miast Królestwa Polskiego. W styczniu 1903 r. wszystkie składy węglowe w Warszawie były zapełnione, a na sprzedaży surowca z wagonów rządowych nikt się nie pojawiał. Ceny węgla w handlu detalicznym powróciły do poziomu z 1897 r. (Zamiejscowa 1903: 2)

Zakończenie

Analiza przyczyn i przebiegu kryzysu wskazuje, że wszelkie próby przeciwdziałania mu okazały się niewystarczające. Jedyne efektem starań strony rządowej było ulżenie w ograniczony sposób wielkim miastom. Działania rządowe nie były natomiast skuteczne na prowincji. Hurtownicy szybko znaleźli sposoby, co przy powszechnej korupcji nie było problemem, aby omijać zamówienia rządowe i przekierowywać dostawy węgla z Warszawy, gdzie cena podlegała kontroli, na prowincję i do zakładów przemysłowych Królestwa Polskiego. Zakłady przemy-

słowe zmuszone były kupować węgiel po cenach dyktowanych przez producentów i hurtowników, w innym wypadku surowiec trafiał tam, gdzie przyjmowano najwyższe oferty dostawców. Proceder odbywał się bez przestrzegania obowiązujących kontraktów na dostawy. Sytuacja na tyle wymknęła się spod kontroli, że przemysł łódzki, aby zapewnić sobie dostawy węgla w akceptowalnej dla siebie cenie, zakupił kopalnię (B.F. 1900: 2). Rząd nie zdecydował się ani na zwiększenie dostępnego taboru latem, ani na obniżenie taryf kolejowych, tak aby opłacalne stało się sprowadzenie surowca z Zagłębia Donieckiego. Efektem niedostatecznych działań rządowych był wybuch pierwszego na ziemiach polskich strajku generalnego i wzrost znaczenia ruchu socjalistycznego w Królestwie Polskim, jak również eskalacja negatywnych nastrojów społecznych. Zarówno znaczniejsza rola PPS w Królestwie Polskim ugruntowana na niepokojach ekonomicznych, jak i negatywne nastroje społeczne miały znaczny wpływ na przesilenie, jakim była w Królestwie Polskim rewolucja 1905 r. Ostatecznie kryzys węglowy rozwiązał wybuch kryzysu ogólnorosyjskiego, który spowodował zmniejszenie popytu na węgiel, w konsekwencji czego jego dostępność wzrosła, a cena spadła.

Literatura

- B.F., 1900, *Sprawa węglowa*, „Słowo”, nr 22.
- Bochenek M., 2009, *Lekcja z historii kryzysów gospodarczych na świecie*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 39.
- Długoborski W., 1970, *Górnictwo i hutnictwo do 1918 r.* [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Filipowicz T., 1902, *Kryzys węglowy* [w:] *W naszych sprawach, Szkice w kwestiach ekonomiczno-społecznych*, t. 3, G. Gebethner i Spółka, Warszawa.
- Frużyński A., 2012, *Zarys dziejów węgla kamiennego w Polsce*, Muzeum Górnictwa Węglowego, Zabrze.
- Frankowski J., 2023, *Historia i punkty zwrotne transformacji energetycznych w Warszawie*, <https://ibs.org.pl/historia-i-punkty-zwrotne-transformacji-energetycznych-w-warszawie/> (dostęp: 28.02.2025).
- Gajewski M., 1979, *Urządzenia komunalne Warszawy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Janowicz J., 1907, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, Życie – wydawnictwo dzieł społeczno-politycznych, Warszawa.
- Jaros J., 1984, *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*, Śląski Instytut Naukowy, Warszawa–Kraków.
- Jezierski A., 1967, *Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815–1914*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kempner S., 1900, *Przesilenie pieniężne*, Redakcja „Gazety Handlowej”, Warszawa.

- Kiepuska H., Pustuła Z., 1971, *Raporty warszawskich oberpolicmajstrów (1892–1913)*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Korespondent X.X., 1900, *Z Warszawy*, „Dziennik Poznański”, nr 153.
- Kowalczyk R.W., 2010, *Inicjatywy ziemian i przemysłowców ziemiańskich w wybranych sektorach gospodarki Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” t. VII.
- Królikowski L., 2021, *Polskie Królestwo Romanowów*, Wydawnictwo Warszawskie, Warszawa.
- Lychakov N., 2019, *From financial crisis to revolution: Russia 1899–1905*, <https://mpraub.uni-muenchen.de/95166/> (dostęp: 28.02.2025).
- Łukasiewicz J., 1967, *Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Malinowski A., 1911, *Materyały do historii P.P.S. i ruchu rewolucyjnego w zaborze rosyjskim od r. 1893–1904*, t. 2: *Rok 1898–1901*, Życie – wydawnictwo dzieł społeczno-politycznych, Warszawa.
- Morawski W., 2003, *Kronika kryzysów gospodarczych*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Narrans (S. Krzemiński), 1899, *Listy z zaboru rosyjskiego*, seria IX, Redakcja „Nowej Reformy”, Kraków.
- Pietrzak-Pawłowska I., 1955, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Puś W., 1997, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Redakcja I, 1898, *Sprawa węglowa*, „Kurier Warszawski”, nr 2.
- Redakcja II, 1898, *Sprawa węglowa*, „Kurier Codzienny”, nr 117.
- Redakcja III, 1898, *Taryfy węglowe*, „Kurier Codzienny”, nr 192.
- Redakcja IV, 1898, *Węgla kamienne*, „Gazeta Handlowa”, nr 154.
- Redakcja V., 1900, *Sprzedaż węgla*, „Słowo”, nr 22.
- RGIA fond 1282-3-230 Рапорты Варшавского генерал-губернатора Империтинского 1897, 1898, 1899.
- RGIA fond 1283-3-541 Рапорты Варшавского генерал-губернатора и полицмейстера о городе Варшава и Варшавской губернии за 1900 год.
- The crisis was bound to break out for us*, <https://www.kommersant.ru/doc/2249415> (dostęp: 28.02.2025).
- Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku*, 1970, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Zamiejscowa, 1903, *Węgla*, „Kurier Polski”, nr 8.